

ПЕРЕДМОВА

Європа чинить самогубство. Або принаймні її лідери вирішили вчинити самогубство. Чи підуть за ними європейці — це, звісно ж, інше питання.

Коли я кажу, що Європа сама себе вбиває, то не маю на увазі, що тягар різних регуляцій з боку Європейської Комісії став нестерпним чи що Європейська конвенція з прав людини не задовольняє вимог тої чи іншої групи людей. Я маю на увазі, що цивілізація, яку ми знаємо як Європу, чинить самогубство і що ані Британія, ані будь-яка інша країна Західної Європи не може уникнути цієї долі, оскільки видається, що всі ми потерпаємо від тих самих симптомів і недуг. Як результат, ще за життя більшості з нас Європа перестане бути Європою і народи Європи втратять те єдине місце у світі, яке ми називаємо домом.

Можна, звісно, сказати, що пророцтва про загибель Європи постійно лунали впродовж історії і що Європа не була б Європою без регулярних попереджень про нашу смертність. Однак деякі з цих пророцтв лунають у більш відповідний момент і переконливіше, ніж інші. У книзі «Вчорашній світ» (Die Welt von Gestern), виданій у 1942 році, Стефан Цвейг так писав про Європу напередодні Другої світової війни: «Я відчував, що у своєму божевіллі Європа — наш священний дім, колыска і Парфенон Західної цивілізації — сама собі винесла смертний вирок».

Чи не єдиним, що вселяло у Цвейга надію навіть тоді, було те, що у країнах Південної Америки, куди він і сам врешті втік, він бачив паростки своєї культури. В Аргентині і Бразилії він спостерігав за тим, як культура може емігрувати з однієї країни в іншу так, що навіть коли дерево, яке дало цій культурі життя, засихає, вона й надалі може приносити «новий цвіт і нові плоди». Навіть якби Європа в той момент знищила себе цілком, Цвейг знаходив розраду в тому, що «все, створене поколіннями до нас, ніколи не було повністю втрачене»¹.

Сьогодні ж, передовсім через катастрофу, описану Цвейгом, дерево Європи остаточно загинуло. Сьогодні Європа не має значного бажання відтворити себе, боротися за себе чи навіть обстоювати свою позицію в дискусії. Видається, що владні кола переконані в тому, що нічого не трапиться, якщо народи і культура Європи будуть втрачені для світу. Деякі з них явно вирішили (як писав у 1953 році у своїй поемі «Рішення» Бертольд Брехт) «розпустити» свій народ і вибрати собі інший тому, що, за словами недавнього консервативного прем'єр-міністра Швеції Фредріка Райнфельдта, з наших країн походить лише «варварство», тоді як іззовні — тільки добро.

Сьогоднішня хвороба не має якоїсь єдиної причини. Руйнування культури, створеної спадкоємцями юдео-християнської культури, стародавніх Греції і Риму та відкриттями Просвітництва, відбувалося не в один момент. Однак його фінальний акт настав зараз через збіг у часі двох процесів, наслідки яких тепер неможливо подолати.

Перший — це масовий рух людей у Європу. У всіх західноєвропейських країнах цей процес розпочався після Другої світової війни з огляду на нестачу робочих рук. Невдовзі Європа підсіла на голку міграції і вже не могла зупинити її потік, навіть якби захотіла. Внаслідок цього те, що колись було Європою — домом європейських народів, — поступово стало домом для цілого світу. Край, що досі був європейським, поступово перетворився на щось інше. Так, райони, у яких домінують пакистанські іммігранти, стали схожими на Пакистан у всьому, окрім географічного розташування; до них продовжують прибувати нові мешканці, а їхні діти

споживають ту ж їжу, що й у себе на батьківщині, розмовляють тією ж мовою, що й у себе вдома, і сповідують ту ж релігію, що й удома. Вулиці холодних і дощових північноєвропейських міст заповнили люди, одягнуті, як у передгір'ях Пакистану чи посеред піщаних бур Аравії. «Імперія завдає удару у відповідь», — зауважували деякі коментатори, заледве приховуючи схибну посмішку. Втім, європейські імперії залишилися в минулому, а ці нові колонії вочевидь заплановані тут на постійно.

Увесь цей час європейцям вдавалося прикидатися, наче ця система життєздатна. Наприклад, вони переконували себе, що така імміграція є нормальною. Або що, раз інтеграція не відбулася в першому поколінні, то вона відбудеться з дітьми, внуками, чи наступними поколіннями. Або що не має значення — інтегруються мігранти взагалі чи ні. Ми постійно заплющували очі на все більшу імовірність того, що політика інтеграції не спрацює. Внаслідок міграційної кризи останніх років ми просто швидше доходимо цього висновку.

А це підводить мене до другої частини моєї тези: навіть масове переселення мільйонів людей в Європу не видавалося б таким фатальним для цієї частини світу, якби не той факт, що (випадково чи ні) Європа водночас втратила віру у свої переконання, традиції та власну легітимність. На це вплинула безліч факторів, один із яких — втрата народами Західної Європи того, що іспанський філософ Мігель де Унамуно окреслив відомою фразою «трагічне відчуття життя». Вони забули те, що Цвейг і його покоління з таким болем засвоїли: все, що вам дороге, навіть найвеличніші цивілізації з найвищою культурою в історії, може бути знищене людьми, які їх не заслуговують. Це трагічне відчуття життя можна просто ігнорувати або всіляко уникати його, зокрема, відсуваючи подалі від себе через віру в загальний прогрес людства. Ця тактика залишається на сьогодні найбільш поширеною.

Однак нас постійно терзають, і часто долають, жажливі сумніви, які ми самі ж породжуємо. Європа сьогодні більш, ніж будь-який інший регіон чи культура у світі, пригнічена відчуттям провини за своє минуле. Поруч із цим зовнішнім проявом недовіри до себе ми спостерігаємо і внутрішній прояв цього відчуття провини. Адже

в Європі існує також проблема екзистенціальної втоми й передчуття, що, можливо, для Європи її історія закінчилася, і ми повинні дати змогу розпочатися якійсь новій історії. Масова імміграція — заміна значної частини європейського населення іншими народами — це одна із форм реалізації цієї нової історії: така зміна видається нам цілком нормальною. Ця екзистенціальна втома цивілізації не є феноменом, унікальним для сучасної Європи, але той факт, що суспільство відчуває цю втому саме в той момент, коли інше суспільство проникає в нього, не може не привести до колосальних, епохальних змін.

Якби про ці речі можна було дискутувати, то, мабуть, знайшлися б і якісь рішення. Однак навіть у 2015 році, на піку міграційної кризи, найбільше обмежували саме свободу слова і думки. У момент найглибшої кризи, у вересні 2015 року, канцлер Німеччини Меркель звернулася до гендиректора Facebook Марка Цукерберга з питанням: як завадити громадянам Європи виступати з критикою її міграційної політики у фейсбуку? «Ви працюєте над цим?» — запитувала вона його. І він запевнив її, що так². Насправді ж критика, обговорення і дискусії мали би бути якомога ширшими. Оглядаючись назад, можна лише дивуватися, як жорстко ми обмежили цю дискусію навіть тоді, коли широко відчинили двері нашого дому цілому світу. Тисячу років тому народи Генуї і Флоренції були не такі перемішані між собою, як зараз, але сьогодні очевидно, що всі вони — італійці, а племінні відмінності між ними з часом зменшилися, а не зросли. Видається, що сьогодні багато хто думає, ніби в якийсь момент у майбутньому народи Еритреї й Афганістану також змішаються в Європі, як генуезці та флорентійці змішалися в Італію. Мовляв, хоч колір шкіри людей з Еритреї й Афганістану та їхнє етнічне походження відрізняються, однак Європа все-таки залишатиметься Європою, і її народи продовжуватимуть змішуватися в дусі Вольтера і святого Павла, Данте, Гете і Баха.

Як і всі популярні ілюзії, ця теж має зерно правди. Природа Європи завжди змінювалася і, як видно на прикладі торговельних міст на кшталт Венеції, відзначалася надзвичайною й рідкісною відкритістю до сторонніх ідей і впливів. Від Стародавньої Греції

і Риму по сьогодні народи Європи висилали кораблі досліджувати світ і повертатися назад із новинами про те, що вони відкрили. Рідко коли решта світу відповідала їм такою ж допитливістю та, незважаючи на це, кораблі вирушали й поверталися з розповідями та відкриттями, які відтак розпливалися у повітрі Європи. Ця відкритість Європи була надзвичайною, проте — не безмежною.

Антропологи без кінця сперечаються над питанням, де пролягають межі певної культури. І остаточну відповідь на нього дати неможливо. Проте ці межі таки існують. Європа, наприклад, ніколи не була ісламським континентом. Однак сама свідомість того, що наша культура постійно і непомітно змінюється, має глибоко європейське коріння. Ще давньогрецькі філософи розуміли цей парадокс, наочною ілюстрацією якого є образ корабля Тесея. Як передає Плутарх, афіняни дбайливо зберігали Тесеїв корабель, замінюючи зігнилі колоди на нові. Та чи залишався цей корабель Тесеєвим навіть тоді, коли вже не мав ані одної колоди первинного судна?

Ми знаємо, що сьогоднішні греки — це не той самий народ, що греки стародавні. Ми знаємо, що англійці — не ті самі, що тисячоліття тому, як і французи — не ті самі французи. І все ж таки вони виразно залишаються греками, англійцями, французами, і всі вони — європейці. У цих та інших ідентичностях ми бачимо певний ступінь культурної спадкоємності: традиції, що зберігають ті чи інші якості (позитивні й негативні), звичаї та моделі поведінки. Ми розуміємо, що великі переселення норманів, франків і галів зумовили тектонічні зміни. З історії ми також знаємо, що деякі переселення мають доволі незначний вплив на культуру в довгостроковій перспективі, тимчасом як інші спричиняють незворотні зміни. Проблема полягає не у прийнятті самих змін, а в розумінні того, що коли ці зміни настають занадто швидко чи є надто значними, тоді ми стаємо кимось іншим — зокрема й тими, ким ми ніколи не хотіли б стати.

Водночас ми не розуміємо, як усе це мало б відбуватися. Ми загалом погоджуємося, що для однієї особи, хай яким би був колір її шкіри, можливо увібрати в себе певну культуру (якщо присутній достатній ентузіазм з боку самої особи і тієї культури). Також

розуміємо, що ми, європейці, не можемо стати, ким нам заманеться. Наприклад, індіями чи китайцями. Однак від нас чомусь очікують віри в те, що будь-хто у світі може переселитися в Європу і стати європейцем. Якщо ж «європейськість» полягає не в расовій належності — а ми сподіваємось, що так воно і є, — то тим важливіше розуміти, що вона полягає у «цінностях». Саме тому питання «Якими є європейські цінності?» таке важливе. Проте це ще одна проблема, у якій ми цілковито заплуталися.

Наприклад, чи є ми християнами? У 2000-х роках ця дискусія перебувала в центрі загальної уваги через суперечки навколо формулювань нової конституції ЄС і відсутність у ній будь-яких згадок про християнську спадщину Європи. Папа Іван-Павло II і його наступник намагалися виправити цю хибу. У 2003 році Іван-Павло II писав: «Цілковитим шануючи світську природу [державних] інституцій, я все ж хотів би ще раз звернутися до авторів майбутньої конституції Європи, щоб вона містила покликання на релігійну і конкретно християнську спадщину Європи»³. Ця дискусія не лише розділила Європу по географічних і політичних лініях, вона також виявляла одне амбітне прагнення сучасної Європи. Ідеться про те, що релігія в Західній Європі не просто відступила. З її відходом зростало бажання виразно заявити, що у XXI столітті Європа має незалежну і самодостатню систему прав, законів та інституцій, що можуть існувати й без того джерела, з якого вони начебто колись постали. Як той голуб Канта, ми почали думати: а чи не літали б ми швидше, якби ширяли у відкритому просторі, вільному від подувів вітру, що раніше підтримував нас у леті. На успіх цієї мрії було зроблено великі ставки. Місце релігії зайняло поняття «прав людини», яке дедалі більше розширюється (і саме є концепцією, що має християнське походження). Ми залишили невирішеним питання про те, чи здобуті нами права залежать від вірувань, які європейці залишили в минулому, чи вони існують самі собою. Це питання було надто важливим, щоб залишати його без відповіді, коли ми очікували на «інтеграцію» величезних мас нового населення.

У той самий час виникло ще одне важливе питання: про місце і мету національної держави. Від Вестфальського миру 1648 року

і до кінця XX століття у Європі вважали, що національна держава — це не лише найкраща гарантія конституційного порядку і ліберальних прав, але й остаточна запорука миру. Проте і ця впевненість похитнулася. Центральні постаті європейської політики, як-от канцлер Німеччини Гельмут Коль у 1996 році, наполягали, що: «Національна держава... нездатна вирішити великі проблеми XXI століття». Дезінтеграція національних держав Європи в одне велике й цілісне політичне об'єднання така важлива, твердив Коль, що це стає фактично «питанням війни і миру у XXI столітті»⁴. Не всі з цим погоджувалися, і за якихось 20 років трохи більше половини британців продемонстрували на референдумі, що аргументи Коля їх не переконали. Знову ж таки, хоч що б ми про це думали, таке питання не слід було лишати невирішеним у час величезних демографічних змін.

Залишаючись невпевненими в собі у власному домі, ми зробили остаточну спробу поширити наші цінності поза межі Європи. Однак хай у що б наш уряд і війська вплутувалися в ім'я цих «прав людини» — в Іраку у 2003-му, в Лівії у 2011-му — це лиш погіршувало ситуацію і призводило до фіаско. Коли розпочалася громадянська війна в Сирії, її народ благав західні країни втрутитися заради прав людини, які безперечно порушувалися. Однак бажання захищати ці права не було: вірили ми у них чи ні в себе вдома, однак точно втратили віру в нашу здатність відстоювати їх в інших країнах. У певний момент нам почало здаватися, що наша так звана «остання утопія» (тобто перша універсальна система, яка відокремила права людини від влади богів чи тиранів) може виявитися розбитою останньою європейською мрією⁵. Якщо виявиться, що так воно і є, то ми, європейці XXI століття, залишаємося без жодної об'єднавчої ідеї, здатної гуртувати нас сьогодні й готувати до завтра.

Втрата всіх об'єднавчих наративів про спільне минуле, як і орієнтирів щодо теперішнього і майбутнього, у будь-яку епоху становила б серйозну проблему. Однак у час епохальних суспільних змін і потрясінь результати такої втрати взагалі видаються фатальними. Цілий світ переїжджає до Європи саме в той момент, коли Європа втратила розуміння того, чим сама вона є. І якщо